

DEN LITTERÄRA GESTALTNINGEN OCH DET ARKITEKTONISKA

Björner Torsson

Formlära, KTH

Författaren diskuterar bland annat konstnärens och arkitektens svårighet att vara skapande och samtidigt iakttagare av skapandet.

Paralleller mellan olika konstformer kan ibland vara mer vanskliga än fruktbarande: Den återkommande diskussionen om arkitekturen som frusen musik kan exemplifiera detta förhållande. Det rumsliga är emellertid en så elementär kategori i vår verklighet att begrepp som till exempel avstånd och höjd, proportion, övergång, blockering, öppning med samma lätthet låter sig användas för att karaktärisera förlopp och struktur i måleri, musik och litteratur som i arkitekturen. Marcel Proust har själv talat om sin stora roman, dess uppbyggnad och olika delar som ett arkitektoniskt verk. Ellen Eve Frank redovisar detta i sin studie *Literary Architecture* (1979).

Mer iögonfallande är det arkitektoniskas direkta närvaro i texten som platser, fasader, rum, möblemang. Inte alla föfattare använder arkitekturen som en del av sin uttrycksarsenal med samma känslighet och rikedom som Proust, men i ett fenomenologiskt perspektiv på arkitekturen är romanen och poesin outsinliga kunskapskällor. Studier av den skönlitterära gestaltningen och det arkitektoniska hör till de självklara inslagen i det fält som arkitekturpsykologin och gestaltningsteorin gemensamt bildar.

Den projekterande arkitektens viktigaste kunskapsintresse rör naturligtvis den arkitektoniska gestaltningen, det vill säga den medvetna hanteringen av arkitekturens uttrycksmedel och formspråk som ett invävt delförlopp i lösandet av byggnadsuppgiften. Alltså, från den arkitektoniska gestaltningen som verksamhet till själva verket och ges-

talten – och från detta arkitektoniska till dess roller och hantering i skönlitteraturen. Det är det senare ledet jag här har valt att uppehålla mig vid.

*

Den allmänna bakgrunden till ett intresse för hur det byggda, staden och arkitekturen, uppträder i skönlitteraturen sammanhänger med en strävan att fördjupa vår förståelse för vad arkitektur betyder för människor, vad den är för oss i våra liv. Men givetvis kan man också läsa litterära beskrivningar av arkitektur och stad helt enkelt som kvalificerad dokumentering av faktiska fysiskt-rumsliga förhållanden. Jag bortser från detta just nu, liksom från det faktum att man kan utveckla sin egen språkliga kompetens att beskriva det byggda genom att umgås med konstrikt författade texter.

Det som gör dessa beskrivningar till och med intressantare än de som vi själva presterar är att författarna inte är präglade av de särperspektiv som arkitekter och psykologer säkert har svårt att frigöra sig från. De är fortfarande lekmän, bara med en mer uppövad förmåga att iakttä, reflektera över det iakttagna och gestalta detta i levande text.

*

Den skönlitterära texten kan med konstnärliga medel – alltså signifikanta kopplingar mellan det sinnligt åskådliga och det metaforiska – öka vår insikt om hur det arkitektoniska sammanhänger med andra strukturer i ett samhälle. Därmed öppnar sig arkitekturen som scen för sin tids sociala och kulturella förlopp och för det komplicerade spelet mellan grupper och individer när det gäller besittningstagandet av rummet.

På så sätt bildar handlingsrummen och fasaderna system av scenografiska tecken för olika epoker och subkulturer. De blir därmed också uttryck för skillnader och motsättningar i fråga om livsstil, symbol för maktförhållanden och status.

Den litterära texten kan på en "sociologisk nivå" beskriva dessa samspel, konkurrensen om rummet och de arkitektoniska spåren av människors vardagsgöranden, 'unintended uses of architecture', slitage, vandaliseringen. Men den kan också på en intim "psykologisk nivå" använda det arkitektoniska som uttryck för det specifikt personliga. Vardagsting och möblering blir symboler för den enskilda människans mentalitet och värderingar eller för dramatiska förändringar i hennes inre liv.

Skillnader finns naturligtvis mellan prosa och poesi som källor för kunskap om det arkitektoniskas verkningssätt. Det omsorgsfullt reso-

nerande iakttar vissa fenomen, det förtätat metaforiska andra. – Med expressionistiska eller surrealistiska texter, där det arkitektoniska blir föremål för symbolisk tolkning/övertolkning har vi avlägsnat oss långt från 1800-talsrealismens nyktra reportage. Men jag tror att sådana texter ger oerhört viktig kunskap om hur drömmarna och husen ömsesidigt, arketyiskt eller ej, laddar varandra med mening och magi.

*

Vi behöver inte gå långt för att hitta prosaförfattare som beskriver stadsmiljö och arkitektur med dokumentär möda och precision – faktisk eller fiktiv: Gator och platser, monument, ljusskygga eller glittrande publika lokaler. Tänk bara på Ed McBain eller Stieg Trenter – eller i en mer sofistikerad tradition James Joyce som skildrare av Dublin, Carl Sandburg som författare till *Chicago Poems*. Eller, för att ta ett av de färskaste exemplen: Stig Larssons novell 'En afton på Berns' (*Dagens Nyheter*, 4 dec 1988), skriven direkt på uppdrag av arkitektkontoret för att ge näring till inlevelse under projekteringen av nya Berns salonger.

Söker vi omvänt bakåt i litteraturhistorien kan vi se hur den realistiska romanen blir ett viktigt element i den nya borgerliga offentligheten, industrialismens frammarsch och urbaniseringen – allt mot bakgrunden av omvälvningar på de politiska, ekonomiska och vetenskapliga områdena. En realistisk konstsyn ställs mot en romantisk, en materialistisk världsbild mot en idealistisk. Vetenskaperna intensifierar ett systematiskt påvisande av att den sociala verkligheten inte är given av Gud utan växer ur materien och att samband mellan den fysiska miljön och människornas beteenden och tänkande följaktligen kan avtäckas och beskrivas.

Den nya romanen uppmärksammar dessa samband mellan olika strukturella förändringar i 1800-talets samhälle och gestaltar dem: Produktionssättets ofantliga förändring, teknikutvecklingen, konflikter mellan olika grupper på den urbana scenen, förskjutningar i mentalitet och moden, motsättningar helt enkelt mellan gammalt och nytt – allt detta synliggjort i bebyggelsen, bostadsplanerna, fönsternas storlek, fasadernas artikulation och putsfärger, butiksskyltarnas och stolsbens former, förutom kläderna, matrecepten, sätten att tala och gå och stå. "Baudelaire", säger Marshall Berman (1987, s 139) "visar oss något som ingen författare ser lika bra: hur moderniseringen av en stad inspirerar och tvingar fram en modernisering av invånarnas själar."

*

Förhållandet att människor ofta använder rummet, det byggda på sätt som avviker från det av experterna avsedda är en väsentlig aspekt av

stadskulturen. Romanförfattare har kanske en mer avspänd och observant hållning till detta än planerare och arkitekter. Detta kan inordnas under Henri Lefebvres distinktion mellan 'la production de l'espace' och 'l'appropriation de l'espace'. Samma iakttagelse är närvarande i en artikel av Steve Sem Sandberg i *Ord & bild* (nr 4/1988), när han om staden och romanen säger:

Vi som bor här lever våra egna liv och Stadens. Det är därför det finns skäl att tala för den kognitiva kartläggningens estetik och för nödvändigheten av romanskriande i dag. Med romanen lagd som ett karterande raster över den verklighet som Staden representerar blir det möjligt att provisoriskt skilja ut det i våra liv som levs av en allmän abstrakt makt och det som är våra egna föreställningsritualer och meningsskapande riter. På så vis byter verklighet och fiktion plats. Staden blir en metafor för Romanen.

Staden är samtidigt ett konkret fysiskt sammanhang och en värld av bilder där den urbana kulturen åskådliggörs. Väsentligt i detta är hur relationen mellan staden och historien står fram för oss – det är en tid hejdad och ackumulerad i materia. Och det är mindre logiken i ett linjärt historiskt förlopp än mångfalden av kontrapositioner som är dessa stadsbilders väsen: Överlagringar, den samtidiga närvaron av rester från tidsavsnitt som upphört att synas i klädedräkten och bilmodellerna, i typografi och ordval, men som just i stadsarkitekturen fått sin fördröjning – och som därigenom kan användas för att störa nuet och skapa motbilder, nostalgiska och/eller progressiva.

Både romanen och stadsarkitekturen blir element i människans självförståelse. Sett ur gestaltningssynpunkt blir arkitekturens roll att understödja vår orientering i verkligheten och vår individuella närvaro i samtidskulturen. Kulturen blir en gigantisk väv av tecken, där det ena kommer till uttryck i det andra, utan att den kausala logiken alltid är frilagd för oss. Arkitekturen är ett dominerande inslag i denna väv och förser människorna med råmaterialet till en analogisk förståelse av verkligheten.

George Devereux (Hook 1979, s 28) understryker i *Fantasy and Symbol as Dimensions of Reality* hur människornas oerhört utvecklade förmåga till sönderdelning och analys av världen skapar ett samtidigt behov av att väva samman dessa åtskildheter till helhetsmönster: "Thus symbolization helps to hold man's segmental capacities together and fosters broader direct involvement with the situation."

Utgör inte själva meningsskapandet en huvuddimension i våra liv, både som kollektivt projekt och individuellt? Man vill förstå det egna livet i relation till rumtiden, värderingsförändringarna, allt annat levande. Det rör sig om ett slags aktivt erövrande, där vi tillskriver olika element i verkligheten mening – ger dem namn, söker analogier,

utvecklar myter. Detta är något annat än produktionen av operationell kunskap. Men dessa två skilda föreställningsformer lever samtidigt och involverade i varandra. Den ena handlar om att 'veta', den andra om att 'förstå'. Konsten och litteraturen har en avgörande betydelse i skapandet av dessa förståelsesammanhang.

*

Man låter saker och ting förklara eller återspegla varandra på i princip två olika sätt – dels 'metonymiskt', alltså genom samrumslighet eller samtidighet eller andra förknippningar (och i arkitekturen är detta naturligtvis ett grundläggande förhållande), dels 'metaforiskt', alltså genom olika former av bildmässig likhet. Detta är en skapande verksamhet i oss alla och litteraturen flödar av ett sådant analogiskt skapande.

Den genialiska metaforen i en dikt kan ge oss en hissnande aha-upplevelse. Men väsentligare än detta är, menar jag, att hela livsvärlden, vardagen och språket är inmängda med metaforik. "Det kan ni slå er i backen på", som det står som exempel i *Svensk Uppslagsbok*.

Både talspråket och konstspråket är fullmatade med rumslig metaforik, där positioner och prepositioner blandar faktiska och symboliska betydelser: Man känner sig lite nere, eller tvärtom uppåt. Man genomgår en kris. Man övertalar någon. Något höjer sig över all kritik.

Men tänk också på alla de metaforiska uttryck i vardagsspråket som är hämtade mer direkt ur arkitekturens värld – och som därigenom samtidigt säger oss något om det arkitektoniska: Man går i taket av förbannelse; kastar sten i glashus; man golvar någon på puben och är därefter portad på stället; man torgför något; det kan vara som att tala till en mur, om man vänder sig till en försoffad; man eskalerar, det vill säga trappar upp en konflikt; eller så öppnar man dörren för nya förhandlingar.

Betydelsefullt i det här sammanhanget är metaforernas dubbelriktning. – Generellt gäller antagligen att metaforen går från det osynliga till det synliga: Man söker ju hjälp med det svårbeskrivna, undanglidande och vänder sig till det påtagliga. Men när man en gång utnyttjat ett element i den fysiskt påtagliga världen som symbol för något bara känslomässigt eller föreställt, då har man samtidigt liksom bemålat detta konkreta med det abstrakta och förändrat dess karaktär. Muren, när vi står inför den, eller bron eller tröskeln när vi överskrider dem, återkastar en metaforisk doft.

Låt mig så ta ett eget exempel på hur man genom en metaforisk läsning kan tolka en arkitektonisk form. – Jag står på Odenplan och ser ner mot Sveavägen, där Stadsbiblioteket reser sig över omgivning-

ens fyrkantigheter. Det man lägger märke till härifrån är cylindertoppen, som för tankarna till en hattask, inte sant? Som metafor för biblioteket är detta ett genialt val av Gunnar Asplund. En sådan ask står för en hatt, hatten står för huvudet, huvudet för vetandet och vetandet, det finns där i böckerna. Vidare, rund som överbyggnaden är, står den fram som en solitär, guppar som en ö, bryter mot ordningen. Så ovanlig är rundheten i urbana sammanhang, där ju allting packas så markekonomiskt som möjligt, att man associerar till afrikansk hydda, savann och uråldrighet. Ändå står den nu här och säger: Vi kom hit för länge sedan, vi drog in till städerna, lantarbetare och nomader. – Något historiskt alltså, uråldrighet är tecken på vishet, i synnerhet i böckernas värld. Allt detta kan man ta ur cylindern som form. Men tänk vidare, på dess tvetydighet, som är dubbel. Dels blandas här klassicism och kubism, alltså vishet och fräckhet; dels blandas rundhet och rakhet, alltså värtalighet och lakonism. Hos Platon och pythagoréerna står sfären som symbol för det absoluta och Gud; kuben står för det ofullkomliga, jordiska. Och cylindern här är just ett mellanting mellan högt och lågt, mellan abstrakt och konkret, gudarna och människorna. Att det hela handlar om transport, kommunikation understryks av att formen är ett rör.

*

Exempel som belyser de metaforiska möjligheterna och reflexerna i det arkitektoniska finns outtömligt många i prosan och poesin. Ett personligt urval av sådana böcker har fogats till den här artikeln, liksom en lista över studier som ur olika synvinklar diskuterar samband mellan staden – arkitekturen och bildkonsten – skönlitteraturen.

Författaren Peter Handke gör i sina romaner många skarpa och magiska iakttagelser som kan fördjupa vår uppfattning om arkitekturens betydelser. Här, ur *Smärtans kines* (1986, s 78 f) några repliker ur ett samtal om trösklar:

Det har funnits gamla folkslag som var så fientliga mot varandra att det ena efter att ha besegrat det andra slog dess tempelstatyer i småbitar och lade trösklarna hemma med dem. – I det vanliga medvetandet innebär trösklarna således övergång från ett område till ett annat. Mindre medvetet för oss är kanske att tröskeln också utgör ett område för sig, rättare sagt: en egen ort, prövningens eller skyddets. Tog man inte fordom på flykten skydd hos en människa genom att slå sig ner på hennes tröskel? – I ordet tröskel låge utväg, bränning, sadel, härd (som tillflyktsort). "Tröskeln är källan", lyder ett nästan försvunnet ordspråk. Och ordagrant säger denne lärare: "Det var över huvud taget ur trösklarna som älskande och vänner hämtade kraft. Men var ska man nuförtiden (så heter det vidare) återfinna de avlägsnade trösklarna, om inte i sig själv? Genom våra egna sår blir vi helade. När det inte längre snöar ur molnen skall det snöa vidare i mig." – När större barn en

gång jagade mig med käppar flydde jag till exempel inte in i huset, utan inväntade dem på tröskeln, och de hälsade på mig och nickade åt mig som om ingenting hade hänt. – Kvinnorna brukade ställa en stol över tröskeln och sitta där och sticka. – Jag betraktade ofta från tröskeln ovädret och lät dropparna eller de enstaka hagelkornen nudda vid mig. – Till påsken, vid vårstädningen, blev också trösklarna grundligt tvättade: varm ånga steg då upp från dem, de visade sitt ursprungliga mönster och luktade gott.

På ett annat ställe i samma roman beskriver Handke, typiskt nog, ett så trivialt utsnitt ur miljön att det närmast har karaktären av ett "objet trouvé" (s 136): "Högst upp i trafikornets snedställda rutor bildades båglinjer av strålkastarna på bilarna som rullade fram på gatan därnere. I flygeln med kanten för flygplatspersonalen stod sockerströarna på de övergivna borden, var och en med samma runda lockskugga inuti på den vita kristallmassan. I ett mörkt sidorum höjde sig över fönsterbrädet ett strykjärn och en nappflaska."

Något blir synligt först när det lyfts ur sitt sammanhang, uppmärksammas och får dignitet genom att beskrivas – och smälter sedan åter in i vardagsluddet medförande en tunn ton av helighet till det triviala sammanhanget. Detta är kanske den skönlitterära beskrivningens kvintessens. Monumenten behöver vi knappast hjälp med att se; det är de oansenliga tingen och de dolda sambanden vi behöver bli uppmärksammade på.

Björner Torsson

Litteratur

I. Exempel på texter om samband mellan staden – arkitekturen och bildkonsten – skönlitteraturen:

Tidskriften *Arkitektur* nr 1, 1966. Temanummer med bidrag av P O Enquist, Göran Tunström, Sonja Åkesson m fl.

Magnus Berg: "Via Herkulesgatan". Artikel i *Dagens Nyheter* 7 augusti 1988.

Bosse Bergman: *Han ville staden* (1980).

Marshall Berman: *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet* (1987).

Ulf Eriksson: "Den som bor här behöver stöd i tanken". Artikel i *Dagens Nyheter* 19 september 1987.

Fantasy and Symbol. Studies in Antropological Interpretation R H Hook, ed (1979).

Ellen Eve Frank: *Literary Architecture. Essays toward a tradition* (1979).

Ola Larsmo: "Odysséer. Om 'stad' och 'land' i svensk 1900-talslitteratur", *Ord & Bild* nr 4, 1988.

Lewis Mumford: *The Culture of Cities* (1938). *Stadskultur* (1942).

Steve Sem Sandberg: "I en annan del av staden", *Ord & Bild* nr 4, 1988.
Björner Torsson: "Dikt som kunskap och inlevelse", *Arkitekttidningen* nr 2, 1979.
Unreal City. Urban Experience in Modern European Literature and Art E Timms & D Kelley, eds (1985).

II. Exempel på skönlitteratur med arkitektur i:

Carl Jonas Love Almqvist: Drottningens juvelsmycke (1834 m fl).
Honoré de Balzac: Le père Goriot (1835). Pappa Goriot (1969).
Walter Benjamin: *Das Passagen-Werk* (1929). "Parispassager II" (Övers i utdrag, *Kris* nr 25-26, 1983).
Italo Calvino: *Le città invisibile* (1972). *De osynliga städerna* (1978).
Charles Dickens: *Sketches by Boz* (1836).
Alfred Döblin: *Berlin Alexander-Platz* (1929). (Sv övers 1934).
Gunnar Ekelöf: *Promenader och utflykter* (1963).
Ulf Eriksson: *Byte* (1988).
Per Anders Fogelström: *Mina drömmars stad*, m fl (1960-68).
Katarina Frostenson: *I det gula. Tavlor, resor, ras* (1985).
Nikolaj Gogol: *Petersburgsnoveller* (1946).
Peter Handke: *Der Chinese des Schmerzes* (1983). *Smärtans kines* (1985).
James Joyce: *Ulysses* (1922). *Odyseus* (1946).
Ivar Lo Johansson: *Stockholmaren* (1964).
Naguib Mahfouz: *Midaqqgränden* (1981).
Jan Myrdal: *Barndom* (1982).
John Dos Passos: *Manhattan Transfer* (1925).
Francis Ponge: *Ur tingens synpunkt* (1976).
Marcel Proust: *A la recherche du temps perdu* (1913 f). *På spaning efter den tid som flytt* (1965 f).
Carl Sandburg: *Chicago Poems* (1916). (Sv övers 1946).
Claude Simon: *Leçon des choses* (1975). *Saklära* (1985).
Peter Weiss: *Motståndets estetik* (1976-79).
Jacques Werup: *Från dörren till hemligheten* (1985).
Emile Zola: *Paris* (1897). (Sv övers 1898).